

ՀԱԿՈՔՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ (ԱԻ)

Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ՄԱՏԹԵՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԻԶՄԻՐԼՅԱՆԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ

Դարեր շարունակ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները արեւմտա-հայոցյան գլխավոր ներկայացուցիչ և միջնորդ էին Օսմանյան կայսրության կառավարման բռնապետական համակարգի բարձրագույն առյուծմարմինը: Նրանց շարքում առանձնանում են գործիչներ, որոնք կարևոր նշանակություն են ունեցել Արևմտյան Հայաստանի և ողջ արևմտահայոցյան ոչ միայն հոգևոր, այլև հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այդպիսի հոգևոր առաջնորդ էր Կ. Պոլսի 104-րդ պատրիարք Մատթեոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլյանը (1894-96թթ., 1908-1909թթ.), որը «զուլումի» տարիներին հայ ժողովրդին վիճակված ողբերգության և հերոսական ցասման մասնակիցը և վկան էր: Ինչպես նախանշում է Իզմիրլյանի կենսագիրներից Ս. Գաբանաճյանը. «այդ տխուր շրջանին մեջ Պատրիարք եղողին անխուսափելի էր կամ մահ, կամ աքսոր»¹:

1894թ. դեկտեմբերի 7-ին ընտրվելով պատրիարք՝ Իզմիրլյանը իր հիմնական խնդիրը դարձրեց ոչ միայն ղեկավարել և պաշտպանել ժողովրդի շահերը, այլև նաև վերականգնել պատրարքարանի՝ նախորդ պատրիարքի օրոք «խանգարուած դիրքը»²:

Իբրև ազդեցիկ և գործունյա հոգևորական, որը նպաստում էր Հայկական հարցի բարձրացմանը և «թուրքահայոց» խնդիրների լուծմանը, Իզմիրլյանը մեծ հեղինակություն էր վայելում նաև մինչև պատրիարք ընտրվելը: Ժամանակակից թուրք հեղինակ Զ. Գյուրյունը, որը նրան համարում է խրիմյանի գործի շարունակողը, նշում է, որ 1876թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի Կոնֆերանսին մասնակցող մեծ տերությունների ներկայացուցիչներին Իզմիրլյանը հուշագիր է ուղարկել: Կոնֆերանսի ընթացքում արծարծվում են հողային, հարկային և այլ հարցերի հետաքննման համձնաժողովի ստեղծման խնդիրները³:

Շարունակելով ազգանպաստ գործունեությունը՝ 1878թ. փետրվարին Իզմիրլյանը մեկնում է Էջմիածին, խնդրում Գեորգ IV Կաթողիկոսի միջնորդությունը ռուսական կայսեր և Մեծ տերությունների լիազորների նախապատրաստվող համագումարին ներկայացնելու արևմտահայոցյան խնդիրը: Բայց չկարողանալով վախճել այդ հարցի նկատմամբ նախապես հայտնի ընդդիմությունը՝ ձեռնունայն վերադառնում է Կ. Պոլիս⁴: Մակայն

Լեզմիածնում չեն մոռանում Իզմիրլյանի «լուրջ, անձնուեր և անբասիր անհատականությունը»⁵: Իսկ հետագայում, պատրիարքության ժամանակաշրջանում նա այնպիսի հաստատական և սկզբունքային գործելակերպ է դրսևորում, որ ժամանակակիցները Իզմիրլյանին անվանում են «Երկաթյա Պատրիարք»: Նույնիսկ թուրք պատմաբաններից Հաթ Ուրասը իր աշխատության մեջ այդպես է հիշատակում Իզմիրլյանին⁶:

Ստեղծված ներքին և արտաքին քաղաքական պայմաններում, երբ տեղի էին ունեցել Սասունի արյունալի իրադարձությունները և եվրոպական տերությունները կրկին արժարծում էին Հայկական հարցը, դեռևս 1895թ. հունվարին պատրիարք Իզմիրլյանի և Բ.Դռան միջև սկիզբ առած խուլ պայքարը հետզհետե վերածվում է բացարձակ հակամարտության⁷:

Արմտահայության դատն առավել միասնական և արդյունավետ ներկայացնելու նպատակով՝ պատրիարքը հատուկ շրջաբերականով արգելում է առաջնորդներին Հայկական հարցի խնդիրներով դիմել կառավարությանը⁸: Իզմիրլյանը շարունակում է ակտիվ գործունեությունը և իր նամակներով, իրատեսական ու հեռատես խորհուրդներով հնարավորինս աջակցում եվրոպական դեսպաններին՝ բարեփոխումների «Մայիսյան ծրագրի» մշակման հարցում⁹: Սակայն սուլթանական կառավարության ծրագրերը բոլորովին այլ էին: Հետևաբար, նախագծի ընդունմանն ուղղված պատրիարքի անձնական միջնորդության վարձերը նույնպես հաջողության չեն հասնում¹⁰: Իբրև վերը նշված պատճառների հետևանք, Հայոց պատրիարքը դառնում է սուլթան Աբդուլհամիդի բռնապետական ռեժիմին սպասարկող լրտեսների մշտական ուշադրության «օբյեկտ»: Կառավարությունը նորանոր դավեր էր նյութում պատրիարքի դեմ և դրա համար նոր հնարավորություն ընձեռեց 1895թ. օգոստոսի 18-ի Բաբ-Ալիի ցույցը: Խաղաղ ցույցը «դիտարկելով» իբրև զինված ապստամբություն, կառավարությունը ողջ պատասխանա-տվությունը աշխատում է զցել պատրիարքի վրա, փորձում երկպառակություններ առաջացնել արևմտահայերի միջև¹¹:

Այս իրադարձությունը մանրամասն քննության է ենթարկել վերոհիշյալ Զ. Գյուրյունը, որը, կեղծելով փաստերը¹² նշում է, որ ցույցի մասնակիցները զինված էին, իսկ Կ. Պոլսի պատրիարքը վաղուց տեղեկացված էր կազմակերպվող իրադարձության մասին¹³: Մեկ այլ թուրք հեղինակ Զ. Դւնըշմանը նույնպես, չնշելով աղբյուրները, Բաբ-Ալիի ապստամբության ղեկավար համարում է Իզմիրլյանին¹⁴: Իսկ իրականում, ցուցարարների Մայր Եկեղեցու բակում հավաքված լինելու փաստը թուրքական կառավարությունն օգտագործեց որպես պատրիարքի նկատմամբ ճնշում գործադրելու շարժառիթ:

Այդուհանդերձ «Երկաթյա» պատրիարքը նույնիսկ մինչև իր հրաժարական տալը, հավատում էր, որ եվրոպական տերությունները և

Ռուսաստանը սուլթանին կպարտադրեն բարեփոխումներ անցկացնել, և հայ ժողովուրդը կվերագտնի իր «խաղաղ ու ապահով» գոյատևումը:

1895թ. հոկտեմբերին Օսմանյան կառավարությունը վերջիվերջո «ընդունեց» բարեփոխումների ծրագիրը, որն իրականում հետզհետե մեծ չափով ծավալվող հայերի զանգվածային կոտորածների «քողարկման» տարբերակ էր: 1894-96թթ. Օսմանյան կայսրությունում իրագործվեց հայ քրիստոնյաների կոտորած, որի քաջալերման և օրինականացման հարցում առանցքային դեր էին կատարում մահմեդական առաջնորդները, խրախուսելով և ուղղելով ջարդարար ֆանատիկներին ոչնչացնելու քրիստոնյաներին և քրիստոնեության խորհրդանիշները¹⁴:

Մատենադարանում պահվող մի վավերագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում ոչնչացված ու քանդված հայ առաքելական, հայ բողոքական և հայ կաթոլիկ եկեղեցիների և վանքերի քիվը հետևյալն է. կողոպտված՝ 880, քանդված՝ 204, հրկիզված՝ 79, մզկիթի վերածված՝ 60, զորանոցի վերածված՝ 3¹⁵: Ջանգվածային կոտորածների ժամանակ բազմաթիվ հոգևորականներ ոչ միայն իրենց, այլև իրենց հավատացյալ հոտի կյանքը փրկելու համար հավատափոխ էին լինում: Շատերն էլ հաստատական մնալով իրենց հավատին և կոչմանը՝ աննկարագրելի խոշտանգումների էին ենթարկվում և սպանվում¹⁶: Կան փաստեր, որ զինված ոստիկանները, առանց պատրիարքարանի համապատասխան որոշման, բանտարկում, մահվան դատապարտում կամ աքսորում էին հայ հոգևորականներին¹⁷:

Արևմտյան Հայաստանի տարբեր հատվածներում իրականացվող ջարդերի մասին օրեցօր ահագնացող այդ սոսկալի լուրերը, խորը տառապանք և տագնապ էին առաջացնում Իզմիրլյանի սրտում: Չմայած կառավարության հետ լարված հարաբերություններին, մաշառունակում է պաշտոնական քաղաքականությանը՝ ղիմել սուլթանին¹⁸, եվրոպական դեսպաններին, ռուսական կայսերը, տեղեկություններ ուղարկում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ փորձելով միջոցներ գտնել կանխելու ջարդերը¹⁹: Գործադրվող ջանքերը ոչ միայն անօգուտ էին, այլև ավելի էին սրում ներքին և արտաքին տագնապները:

Հետզհետե սուլթանի կողմից ճնշումներն ուժեղանում էին, «փոխադարձ հակառակությունը ատելության էր հասած»²⁰: Բռնապետական ռեժիմի կողմից իրականացվող ծանր հալածանքների անխուսափելի արդյունքը եղավ այն, որ 1896թ. սկզբին սուլթանը պարտադրեց Իզմիրլյանին հրաժարական տալ: Սուլթանի կողմից այլևս անհանդուրժելի էր օտար պետությունների միջամտությանը ղիմող և կառավարությանը բողոքներ ներկայացնող պատրիարքի գործունեությունը: Հայոց պատրիարքը, գտնվելով վատառողջ վիճակում, հոգնած ու վշտաբեկ, 1896թ. հուլիսի 20-ին ի վերջո ստիպված էր իր պաշտոնական հրաժարականն ուղարկել²¹:

Գրեթե միաժամանակ Ոստիկանության նախարարը սուրբանի պալատ է կանչում Կրոնական և Քաղաքական ժողովների անդամներին: Արդուլիամիդ II-ը զգուշացնում է, որ հեղափոխական գործունեության համար նրանց բանտ ե աքսոր է սպառնում²²: Այդ պաշտոնական զգուշացմանը հետևում այն, որ հուլիսի 25-ին սուրբանն ընդունելով Իզմիրյանի հրաժարականը՝ կարգադրում է ներկա գտնվել հրամանագրի («պայթույթաբեկ», որն ընթերցում է սաղրագամը)²³ ընթերցմանը, որով Հայոց սահմանադրական ժողովները հայտարարվում են կազմալուծված, հրամայվում է պատրիարքական տեղապահ ընտրել:

Հետևյալ մի քանի ամիսների ընթացքում պաշտոնանկ պատրիարքի բնակարանը շարունակում է հսկվել լրտեսների կողմից: Ի վերջո Իզմիրյանն աքսորվում է Երուսաղեմ, որտեղ ծանր տարիներ անցկացնելուց հետո 1908թ. «որպես երկրորդ անգամ ընտրուած պատրիարք, մեծ շուքով վերադարձավ Կ. Պոլիս, վերստին բազմեց պատրիարքական Գահին»²⁴:

Վերը նշված փաստերը թույլ են տալիս եզրակացնել, որ սուրբանական կառավարությունը առավել անհանդուրժող քաղաքականություն էր վարում այն հոգևոր առաջնորդների նկատմամբ, ովքեր ձգտում էին նույնիսկ ամենածանր քաղաքական իրավիճակում պաշտպանել հայ ժողովրդի շահերը: Ոստիկ պատրիարքի համագործակցությունը Հայկական հարցը պաշտպանող եվրոպացի պաշտոնյաների հետ, ինչպես նրա յուրաքանչյուր ոչ «պետականամետ» նախաձեռնությունը, «ապստամբություն» է որակվում: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի նկատմամբ կիրառվող հալածանքները, դավերը և մշտական լրտեսությունը այն բազմաթիվ միջոցներից էին, որոնցով Արդուլիամիդ II-ը ճնշում էր գործադրում և փորձում «հնազանդեցնել» «Երկաթյա» պատրիարքին: Մակայն արդյունքի չհասնելով, ի վերջո, պատճառաբանելով նաև բացահայտ արևմտամետ դիրքորոշումը, պարտադրում է հրաժարական տալ:

Կարծում ենք, որ ստեղծված ծանր քաղաքական պայմաններում դժվար թե գտնվեր առավել ճկուն և դիվանագետ հոգևոր առաջնորդ, որը կփոխեր իրադարձությունների ընթացքը և հարկադրված չէր լինի թողնել հայրենիքը կոտորածների և ավերման հորձանուտում:

ARMINE HAKOBYAN
(IOS)

**ABOUT THE REASONS OF RESIGNATION OF ARCHBISHOP M.
IZMIRLYAN, ARMENIAN PATRIARCH OF CONSTANTINOPLE**

Recognized as "Iron Patriarch", Archbishop Mattheos Izmirlyan has played an important role in religious, social and political life of Western Armenia and Armenians in general.

The Armenian massacres in the era of Sultan Abdul Hamid II took place during the first period of his patriarchate (1894-96, 1908-1909). For reopening of Armenian Question Izmirlyan contributed all his efforts to collaborate with the diplomatic representatives of Russia and European countries. Being under the constant oppression and pursuit of sultanate regime Patriarch kept on doing his utmost to secure foreign support for "Reforms of May" in Western Armenia. Actually the "silent" conflict between the Patriarch and Sultan transformed into the mutual hatred. Finally under the pressure of the Ottoman government, Izmirlyan was forced to resign and deported to Jerusalem.

The paper includes the main policy characteristics of Sultanate towards the Armenian Patriarchate, clergy and church in general within the 1894-96. It also indicates the reasons, which forced Patriarch to resign and leaving Armenian defenseless against the perpetration.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սիմոն Գաբամաճեան, Ամենապատիւ Տ.Տ. Մատթէոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Բարձրաշնորհ Տ. Եղիշէ ս. Եպիսկոպոս Դուրեան. Կ. Պոլիս, 1908, էջ 17:
2. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Գ Գ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 5403:
3. Gürün K., Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s. 83:
4. Սարուխան, Հայկական խնդիրն եւ ազգային Սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860-1910), Ա Հատոր. Թիֆլիս, 1912, էջ 321:
5. 1892թ. Իզմիրլեանն ընտրվել է կաթողիկոսական թեկնածու: Այդ մասին տե՛ս Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Գ Գ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 5379:
6. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950, s. 298:
7. Բ. Դուռը մերժում է Սասունի քննիչ հանձնաժողովում պատրիարքարանի ներկայացուցչի մասնակցությունը: Տե՛ս

- Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 42:
8. Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 43:
 9. Պատրիարք Իզմիրլյան, անգլիական դեսպան սըր Ֆիլիպ Ջորրիին, 14/26 յունիս 1895, Լեօ, Հայոց հարցի վաւերագրերը., Թիֆլիս, 1915, էջ 240:
 10. Սիմոն Գաբամաճեան, Ամենապատիւ Ս.Տ. Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Բարձրաշնորհ Ս. Եղիշէ ս. Եպիսկոպոս Դուրեան, Կ.Պոլիս, 1908, էջ 17:
 11. Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան. Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 48:
 12. Gürün K., Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s. 149:
 11. Danyşman Z., Sultan İkinci Abdülhamid Han, Ystanbul, 1966, s. 148:
 14. Vahakn N. Dadrian, The History of Armenian Genocide, Oxford, 1995, p. 150.
 15. Մատենադարան, Արխիվ Իզմիրլյան Կաթողիկոսի, թղթ. 14 , վավ. N615
 16. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Հ.Գ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 2001, էջ 5420
 17. Արևմտեան Հայաստանում հալածուած հոգևորականների ցուցակ [1896թ.] (ցուցակում ներկայացվում է 31անուն), Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910թթ.), գիրք Ը. Երևան, 2001, էջ 115:
 18. Մատենադարան, Արխիվ Իզմիրլյան Կաթողիկոսի, թղթ. 14, վավ. No. 621:
 19. Մատթեոս եպս. Իզմիրլեանի նամակը Վեհափառ Հայրապետին 1895թ. կոտորածների վերաբերեալ տեղեկագրությունները Ռուսաստան առաքելու վերաբերեալ: 7 փետրուարի 1896թ. Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910թթ.), կազմեց Սանդրո Բէրբուղեան, գիրք Ը. Երևան 2001, էջ 93:
 20. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Հ.Գ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 2001, էջ 5423
 21. Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան. Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 52:
 22. Մատենադարան, Արխիվ Իզմիրլյան Կաթողիկոսի, թղթ. 14 , վավ. N628:
 23. Մատենադարան, Արխիվ Իզմիրլյան Կաթողիկոսի, թղթ. 11 , վավ. N148:
 24. Սանդրո Բէրբուղեան, Առաջաբան.- Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910թթ.), կազմեց Սանդրո Բէրբուղեան, գիրք Ը. Երևան, 2001, էջ 15: